

Ortak Dil ve Ortak Kültür Politikası Üzerine Bazı Notlar*

Yılmaz Özkaya*

Özet

Ortak dil ve ortak kültür meselesi çok uzun zamanlardan beri tartışılan fakat çözüme ulaşılamayan bir sorun olarak hala masamızın üzerinde durmaktadır. Ne siyasî iradeler ne de ilim dünyası problemi çözüme kavuşturamamış, gerekli çabayı ve fedakârlığı gösterememiştir.

Makalemizde Türk dünyasının ortak dil ve ortak kültür politikalarının ne şekilde olacağına değinmeden önce meselenin tarihi arka planına tekrar bakma gereği duyduk. Geçmişten nasibini alamayan hiçbir toplum geleceğini sağlam zeminler üzerine kuramaz vecizesinden yola çıkarak tarih ile bugünün kısa bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

Abstract

Some Notes on the Policy of Common Language and Culture

The issue of common language and common culture has long been on debate but a solution has not been found so far. Besides neither political will nor intellectuals could find a solution to the problem. They did not show enough effort or sacrifice either.

In our paper, we felt obliged to have a look at the historical background of the issue before mentioning in what way language and common culture policies should be realized.” The communities taking no lessons from the past can not establish themselves on sound bases.” Following this saying we made a short evaluation of the history and today.

Türkler, tarih sahnesine çıktığından bu yana çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bu durum beraberinde Türklerin farklı kültürler, farklı inanç sistemleri ve farklı diller konuşan topluluklarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Türkler bu topluluklarla etkileşim içerisinde bulunmuş ve dillerinin, kültürlerinin saflık olgusunu yitirmişlerdir.

* Bu makale Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Eğitim Grupları I. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu “Türk Dış Politikası”nda bildiri olarak sunulmuştur (13-14 Mart 2009).

* Ege Üniv. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı, İzmir, yilmazozkaya@hotmail.com

Türklerin ortak dil ve ortak kültür meselelerine girmeden önce meselenin tarihi arka planına bir göz atmak gerekir. Böylece bugün geldiğimiz noktayı ve problemleri çözmede üreteceğimiz düşünceleri daha sağlam zeminlere oturtabiliriz.

Türk dili tarihi göz önünde bulundurulduğunda Türklerin edebî ortak yazı dili ilk olarak yazıtlarda karşımıza çıkıyor. Orhun yazıtlarındaki dil “Eski Türkçe”¹ olarak adlandırılır ki bu döneme ait Uygurların Manihaizm ve Budizm etkisiyle yazdığı eserleri dışında kayda değer başka dil malzemesi bulunmamaktadır. 7-10. yüzyıllarda bu coğrafyada Karluk, Kıpçak ve Oğuz dil grubunun tam belirginleşmediğini düşünürsek ortak bir edebî dilin varlığından söz edebiliriz.

Türk toplulukları arasındaki siyasi mücadeleler, iklim değişiklikleri ve yeni bir yurt özlemi Türkleri göçe mecbur etmiş ve Orta Asya’dan başlayan göç Hazar denizinin kuzeyinden ve güneyinden Avrupa’ya kadar uzanmıştır. Çeşitli Türk öbeklerinin göç nedeniyle ata yurtlarından uzaklaşmaları farklı kültürlerle etkileşim içerisinde kalmalarına sebep olmuştur. Bu etki Türklerin gerek kültürel gerek dinî gerekse dil yapısında dış etkilere maruz kalmasıyla açıklanabilir. Ayrıca farklı Türk öbeklerinin göçler nedeniyle bir araya gelerek karışmaları 11-15. yüzyıllar arasında Karluk, Kıpçak ve Oğuz dil unsurlarının karıştığı bir edebî yazı dili ortaya çıkarmıştır. Dil tarihçileri “Orta Türkçe”² denilen bu zaman diliminde yazılmış olan eserleri “karışık dilli eserler” olarak adlandırırlar. Etnik yapının tam olarak belirginleşmesi dilin özelliklerine de yansımış ve 15. yüzyılda iki büyük yazı dili varlığını göstermeye başlamıştır. Biz bu iki yazı diline etnik adlar vererek Karluk ve Oğuz dil sahası olarak adlandırmayı uygun görüyoruz. Kıpçak grubunun buraya dahil edilmemesinin sebebini Altınordu devletinin yıkılmasından sonra Kıpçakçanın kullanım alanının sınırlı kaldığı ve işlevselliğini bir süre Çağataycaya bıraktığı şeklinde açıklayabiliriz.

15. yüzyıldan sonra Karluk sahasında Ali Şir Nevaî’nin Türkçeyi, Farsçaya rağmen el üstünde tutması ve ona canlılık kazandırmasını; Oğuz sahasında ise 16. yüzyılda Fuzuli gibi şairlerde Türkçenin lirizmi ve saflığını görebilmekteyiz.

Altınordu’nun yıkılmasının ardından Orta Asya’da güçlü bir Türk otoritesinin yok olması, Timur’un Anadolu coğrafyasında yaptığı tahribatlar ve 1552 yılında Rusların Kazan’ı işgali dağılmaya başlayan Türk öbeklerinin bir daha bir araya gelmelerinin önünü kapamıştır. Öte yandan coğrafi keşiflerle İpek Yolunun önemini kaybetmesi ve bu coğrafyadaki siyasi

¹ Karamanlıoğlu, Ali Fehmi; Türk Dili (Nereden Geliyor Nereye Gidiyor), Hareket Yay. İstanbul 1972 s. 32

² Karamanlıoğlu, Ali Fehmi; age. s. 45

istikrarsızlık Orta Asya'nın aydınlanma şansını elinden almış ve uzun bir süre İslam toplumu kendi kabuğuna çekilmiştir.

Çeşitli sebepler yüzünden birbirinden ayrılmış veya uzaklaştırılmış olan Türk öbekleri 1789 Fransız İhtilalinin ve Avrupa'daki demokratikleşme hareketlerinin de etkisiyle Türklük kavramından uzaklaşarak bir alt kimlik olan kendi etnik adlarını milli kimlik haline getirmişler ve beraberinde mahalli şivelerini de edebî yazı dili yapmak için çaba göstermişlerdir. Özellikle bu faaliyetleri Çarlık Rusyasında görmekteyiz (Osmanlı devletindeki durum ise farklıdır; Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımı ile sunî bir yazı dili olan Osmanlıca, kavmî bir dil olma sıfatından bir hayli uzaktır). Mahallî dilleri birer edebî yazı dili haline getirme çabalarına rağmen yine de ortak bir kültür ve ortak bir dil birliğinden söz etmek mümkündür. Sadri Maksudî Arsal 1930'da yazdığı *Türk Dili İçin* adlı eserinde Avrupa'da farklı dilleri konuşan milletlerin birbirini anlamadığını fakat Türk lehçelerinden birini iyi bilen birinin herhangi bir Türk ülkesine giderse mahallî lehçede konuşup anlaşabileceğini ifade etmiştir. Hatta kendi seyahatinden bir örnekle bu düşüncesini de destekler:

“Ben kendim Türkistan'da ve Kırgız steplerinde üç defa seyahat ettim. Özbekler, Türkmenler, Karakalpaklar, Kırgızlar arasında bulundum. Bunların arasında Kazan lehçesinde nutuklar söyledim, konferanslar verdim. Her yerde ancak münevverler değil, konferanslarım da hazır bulunan bütün Türklerin fikirlerimi tamamıyla anladıklarını gördüm. Aşkabat'ta edebî dilden haberi olmayan altı yaşındaki “Aydoğdu” isimli bir Türkmen çocuğu ile konuştum. Aydoğdu bütün suallerimi anlıyor ve derhal cevap veriyordu.”³

Sadri Maksudî Arsal'ın bu düşüncelerini Kıırlı büyük düşünür, gazeteci, eylem adamı İsmail Gaspıralı'da da görmekteyiz. Gaspıralı, büyük bir coğrafyaya yayılan Türklerin farklı şivelerde konuşmalarına rağmen “*esasen bir lisan olup Bahçesaraylı bir Türk, Kaşgarlı birisi ile anlaşabilir*” demektedir.⁴

Osmanlı devleti ve İslâm dünyası için önemli bir konumda olan halifenin Türk dünyası için ön planda olduğunu ve burada basılan özellikle dinî eserlerin ve halk hikâyelerinin Çarlık Rusyasındaki Türk topluluklarının matbuat hayatında ne denli rol oynadığını belirtmeden

³ Arsal, Sadri Maksudî; *Türk Dili İçin*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatından Milli Seri Sayı: 1, Ankara, 1930, s. 111-112

⁴ Gaspıralı, İsmail; *Lisan-ı Türkî Şiveleri*, Tercüman, 18 April 1888 / 19 Şaban 1305, Sayı: 14 (Tercüman'daki dil yazıları Prof. Dr. Yavuz Akpınar tarafından “İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları [Ötüken Yay. İstanbul 2008]” adlı kitapta ilk defa derli toplu olarak yayımlanmıştır.

geçmemek gerekir. Çünkü Rusya Türkleri hac nedeniyle Türkiye üzerinden geçerek halifenin şehri olan İstanbul'a uğruyorlar ve burada basılan kitapları da yurtlarına götürüyorlardı. Ayrıca İslâm dünyası için önemli bir kültür şehri olan İstanbul'da okumak da Rusya Türkleri arasında yaygın bir fikirdi. Bu ikili ilişkilerin devamlılığı ortak dil ve kültür zemininin de temellerini oluşturmaktadır. Sadri Maksudî Aarsal, Kazan muhitinde yaşamış biri olarak bunun canlı bir örneğidir:

“Benim büyüdüğüm saha olan Kazan civarında köy imamlarının ve hatta orta halli köylülerin ekserisinin hanesinde Osmanlı Türkçesiyle yazılmış “Muhammediye” “Altı Parmak” gibi tarihî ve dinî birçok kitaplar bulunurdu. Bütün okumayı yazmayı bilenler bunları okuyordu, anlıyordu. Anlamadığı sözler varsa bunlar Arapça yahut Acemce sözlerdi.”⁵

Rusya coğrafyasında hal böyleyken 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırım Türklerinin büyük düşünürü ve yol göstericisi İsmail Gaspıralı karşımıza çıkar. İsmail Bey, Rusya Türklerinin modernleşmesi ve gaflet uykusundan uyanması için çok çaba harcamıştır. Öncelikle Rusya Türklerinin içinde bulunduğu durumu tahlil eder ve toplumun yeniden yapılandırılması için en önemli aracın gazete olduğu düşüncesiyle 1883 yılında *Tercüman* gazetesini yayımlamaya başlar. *Tercüman* 35 yıl boyunca kesintisiz bir yayın hayatına sahip bir gazete olarak görevini yerine getirir. Başlangıçta küçük çaplı bir gazete olarak matbuat meydanına çıkan *Tercüman* gazetesi kısa sürede Rusya sınırlarını da aşarak hem Osmanlı topraklarında hem de Çin'de yaşayan Müslümanlar arasında şöhret bulur. İsmail Bey, *Tercüman*'da gazetenin dilinin “sade Türk dili” olduğunu belirtir ve bunu “lisan-ı Türkî” “Türk dili” olarak adlandırır. Buradan yola çıkarak Gaspıralı'nın “ortak bir edebî yazı dili” oluşturma düşüncesinin çok önceden belirlediği açıkça görülmektedir. Fakat birçok araştırmacının üzerinde vurgulayarak durduğu “Gaspıralı'nın en büyük amacının ortak edebî dil yaratmak olduğu” düşüncesi kanaatimizce ikinci plandadır ve amaç değil sadece bir araçtır. Çünkü İsmail Bey'in asıl amacı olan “modern bir Türk ulusu yaratmak” düşüncesi gözlerden kaçmaktadır. “Bu durum onun zihninde, Türk kimliği ve Türk birliği düşüncesinin 1880'li yıllardan önce açık bir şekilde belirlediğini gösterir. Türkiye'yi, Kırım, Kazan ve Kafkas (Azerbaycan dahil) muhitlerini çok iyi tanıması, Avrupa'da özellikle de Rusya ve Balkanlarda milliyetçilik hareketlerinin nasıl geliştiğini yakından izlemesi; Panislâmistlerin idealleri hakkında geniş bilgisinin olması; onun Türk kimliği ve Türk tarih ve kültür birliği gerçeğini, Rusya Türkleri arasında kendi neslinden

⁵ Aarsal, Sadri Maksudî; age., s. 112-113

bir hayli önce kavramasına yardım etmiş olmalıdır.”⁶ Fakat yine de onun “dilde, fikirde, işte” birlik olarak verilen klişeleşmiş veciz sözünün altında yatan bu düşünceleri bizler görmezden gelmekteyiz.

Gaspıralı, ortak edebî yazı diliyle sadece Rusya Türkleri-Müslümanları arasındaki aydın okumuş kesimi değil aynı zamanda usul-i cedit okullarda eğitim alan öğrencileri de hedef almıştır. Nitekim Kazan’ın millî şairi Abdullah Tukay’ın, Yusuf Akçura’nın çocukluk hatıralarında *Tercüman* gazetesini merakla okudukları görülmektedir. Yeni ve sistemli bir eğitim ile ortak edebî yazı dili daha çabuk kavranacak ve böylece hem ders kitapları hem de diğer yayın faaliyetleri bu bağlamda şekillenecektir. “Gaspıralı’ya göre bir şive esas alınmadıkça ve dil belirli kurallara oturtulmadıkça Türkler arasında bilimi yayacak, modern kültürü yerleştirecek, çeşitli yayınların çoğalması mümkün olmayacaktır. Aksi takdirde her Türk bölgesi kendi şivesini işlenmiş edebî bir dil haline getirmek için maddi, aklî ve ilmî bakımdan yeterli güce sahip olamayacaktır. Türk boyları arasında iş, güç ve fikir birliği gibi dil birliği de hayatın gerektirdiği en önemli işlerden biridir.”⁷

Rusya Türkleri arasında matbuat faaliyetleri 1905 Rus Meşrutiyetinden sonra sansürün azalmasıyla hızlanmaya başlar. Bu kısmî serbestlik ortamında milliyetçilik hareketlerinin de etkisiyle her Türk topluluğu kendi mahallî şivelerinde gazeteler çıkarmaya başlar ve ortak dilden de kısmen uzaklaşırlar. İsmail Bey, mahallî şivelerde yazılan eserlerin ve gazetelerin civar vilâyetlerde anlaşılmadığını belirtir ve ortak edebî dile vurgu yapar:

*Muharrirler ve tercümanlar ise Pazar, uram diline pek o kadar yol vermeyip edebî Türk dili ile yazmaya himmet buyurmalılar ki yazdıkları, cümle vilâyetlerde münteşir olabilsin. Şimdi de böylece her tarafta anlaşılır ve muteber eserler vardır.*⁸

İsmail Bey, başka bir yazısında dil birliğinin önemi üzerinde durur:

*Dil tefrikası, mekan tefrikasından daha ağır, daha zararlıdır. Millet in birliği; lisanının birliği tevhidi sayesinde dir. Kesb-i maarif, kesb-i kemalat ancak lisan birliği, lisan-ı edebî sayesinde olabilir. Milleti millet eden iki şeydir; biri tevhid-i din, biri tevhid-i lisandır.*⁹

İsmail Bey ve *Tercüman* gazetesinin modern bir Türk ulusu yaratma düşüncesiyle yola çıkarak ortak edebî bir dil ve ortak bir kültür oluşturma çabalarının 1917 İhtilaline kadar büyük

⁶ Akpınar, Yavuz; *Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı*, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı), Sayı: 12/1, TDK Yay. Ankara 2001, s. 386

⁷ Akpınar, Yavuz; age. s. 402

⁸ *Kitap ve Kitapçılık*, Tercüman, 1 Oktyabr 1904 / 5 Şaban 1322, Sayı: 79

⁹ *Lisan Meselesi*, Tercüman, 7 Noyabr 1905 / 22 Ramazan 1323, Sayı: 91

bir başarı sağladığını söylemek yanlış olmaz. Her ne kadar 20. yüzyılın başlarında millî kimlikler oluşmaya başlamış ve bununla beraber yeni edebî yazı dilleri ortaya çıkmışsa da *Tercüman*'ın peşinden gidenler hiç eksilmemiştir. Bu etkinin bozulmadığını Mahmut Hoca Behbudî 1914 yılında *Aine*'deki bir yazısında dile getirmiştir.¹⁰

1917 İhtilali buz dağının sadece görünen yüzüdür. Çarlık Rusyasının devrilmesi, Bolşeviklerin hâkimiyeti ele alması Türkler için bir kurtuluş olarak görülse de bir süre sonra madalyonun öteki yüzüyle yüzleşmek kaçınılmaz olmuştur. 1917 İhtilalinin ardından Türk topluluklarının birer müstakil cumhuriyet kurmaları çok kısa sürmüş, Bolşeviklerin toparlanması ile birlikte Çarlık Rusyasından daha kötü bir yönetim başa geçmiştir.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen 1926 yılında Bakû'da birçok yerli ve yabancı Türkoloğun bir araya geldiği ve fikir alışverişinde bulunduğu ilk ve en görkemli Türkoloji kurultayı gerçekleştirilmiştir. Bu kurultay dünyada büyük ses getirmiştir. Kurultayda ele alınan birçok konu¹¹ olmasına rağmen iki konu toplantının önemini ortaya koymaktadır. Hilmi Ziya Ülken, Hüseyinzade Ali Bey'in Bakû kurultayından izlenimlerini not aldığı defterinden¹² şöyle aktarır: “*Bakû'ya 17 Şubat 1926'da hareket ettik. Vapurda Fuad Köprülü, Mesaroş, Barthold ve Strasbourg'dan Menzel vardı. Kurultayda konuşulanlardan iki nokta bizi çok yakından ilgilendirmektedir: birisi Latin harflerinin alınması konusundaki konuşmalar, öteki ortak edebî Türk dilinin benimsenmesi konusundaki tartışmalar.*”¹³

Bu kurultaydan sonra Türk toplulukları Latin alfabesine geçme kararı almış ve 1927 yılında bu fiilen gerçekleştirilmiştir. Toplantıyı yakından takip eden ve ilgilenen önderimiz Mustafa Kemal Atatürk Türk topluluklarıyla ortak bir gelecek kurmak amacıyla 1928'de Latin alfabesine geçme kararı almış ve bunu uygulamıştır. Fakat 1937 yılında Sovyetlerde milliyetçi aydınların “temizlik hareketi” adı altında kurşuna dizilmeleri veya Sibiryaya sürgün edilmeleri ortak dil ve ortak kültür politikalarının hepsini yok etmiştir.

Sovyetlerin dağılması ve Türk cumhuriyetlerinin kurulmasıyla birlikte bu ortaklık yeniden gündeme gelmiş fakat siyasi iradelerin beceriksizliği ve çaba sarf etmemesi yüzünden ortak edebî yazı dili, ortak kimlik ve kültür meselesi sadece söylemlerde kalmıştır.

¹⁰ Behbudî, Mahmut Hoca; “Til Masalasi”, Mahmut Hoca Behbudî Tanlangan Eserler, Manaviyat, Taşkent 1999

¹¹ Geniş bilgi için bk. 1926 Bakû Türkoloji Kurultayı Tutanaklar (26 Şubat – 6 Mart 1926), Çeviren: Prof. Dr. Kâmil Veli NERİMANOĞLU, Aktaran: Prof. Dr. Mustafa ÖNER Türk Dil Kurumu Yayınları :936, Ankara 2008, 486+[44] s.

¹² Hüseyinzade Ali Turan'ın arşivi Prof. Dr. Yavuz Akpınar'ın çabalarıyla Hüseyinzade Ali Bey'in kızı Feyzaver Alpsar Hanımefendi tarafından Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne bağışlanmıştır. Burada yer alan defterlerde Hilmi Ziya Ülken'in aktardıklarından daha fazla notlar yer almaktadır. Fakat bu başka bir araştırmanın konusu olduğu için burada yer vermeyeceğiz.

¹³ Ülken, Hilmi Ziya; *Prof. Ali Turan'ın (Hüseyinzade) 1926'da Bakû'da Toplanan İnci Türkoloji Kongresinde Aldığı Notlardan*, X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildirilerden, TTK Basımevi, Ankara 1964

Bu meselenin halli için çözümler üretmek yetmez, işi faaliyete de dökmek gerekir. Her ne kadar bu konuda hayaller kursak da attığımız adımın sağlam olduğuna dikkat etmeliyiz. Öncelikle hiçbir Türk topluluğunun kendi milli kimliğini ve millî yazı dilini reddetmemeliyiz. Millî yazı dillerini korumakla birlikte ortak bir yazı dili için de kimsenin kimseye üstünlük kurmasına izin vermeden ortak bir paydada buluşmalıyız. Fakat bunu tek başına düşünmek başlı başına bir yanıştır. Ortak bir yazı dili oluşturmak için öncesinde elverişli şartları hazırlamak gerekir. Bu şartları aşağıda maddeler halinde sıralayarak açıkladık:

- Türk dünyası ilk olarak eğitim birliğini gerçekleştirmek zorundadır. İlk öğretimden başlayarak üniversite de dahil olmak üzere belli bir standart tutturulmalı, eğitimde yeni modern yollar aranmalıdır. Türk coğrafyasında Avrupa Birliği'ne üye ülkelerdeki gibi Erasmus, Sokrates öğrenci değişimleri uygulanmalı ve Türk öğrenci değişim programına Kutadgu Bilig, İbn-i Sina gibi isimler verilmelidir. Ortak kültür ve ortak dil bilincinin oluşturulmasında eğitim birinci derecede rol oynamalıdır.

- Gerek devlet eliyle gerek şahsi çabalarla Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sekreterliği kurulmalı ve ortak sinema, tiyatro, sanat şenliği, festivaller yapılarak kültürel işbirliğine gidilmelidir. Türkiye ve Türk dünyasının önde gelen sanatçı, futbolcu, yazar ve fikir adamları arasından kültür elçileri seçilmeli ve kültürel ortaklığın propagandası yapılmalıdır.

- Türk devlet ve toplulukları arasında TÜRK KUPASI düzenlenmeli ve bütün Türk federasyonları bunu organize ederek iştirak etmelidir. Spor dünyasının önemli isimleri bunun gerçekleştirilmesi için çaba harcamalıdır.

- Türk Dünyası Yazarlar Birliği (şu an Avrasya Yazarlar Birliği bu faaliyeti yürütmektedir) kurulmalı ve görevleri, işlevi çok geniş olmalı. Tarihe mal olmuş yazar ve şairlerimizin ortak neşriyatı yapılmalı, ortak edebiyat tarihi, dil tarihi, kültür tarihi gibi ortak yayınlar yapılmalıdır.

- Bilişim ve Teknoloji alanında ortak çalışmalar yapılmalı, Türk dünyasının bilim adamlarını buluşturacak organizasyonlar düzenlenmelidir. Ortak internet siteleri, forum siteleri yapılmalı Türk Dünyası Gençleri problemler hakkında tartışmalı ve sorunlarına çözüm aramalıdır. Türk Dünyası için bütün şivelerin yer alacağı ortak çevrimiçi bir gazete yayımlanmalı ve her Türk bölgesinden birer temsilci seçilerek haftalık haberler siteye gönderilmelidir.

Bütün bu faaliyetler yapıldığı takdirde ortak edebî yazı dili için ayrıca bir uğraş vermeye gerek kalmayacak; dil kendi şartlarını, kendi zeminini zaten oluşturacaktır. Böylece

kültürel birlik de sağlanacaktır. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde daha canlı, daha dinamik olmalı
Türk modernleşmesinin adımlarını daha sağlam atmalıyız.

Kaynakça

Caferođlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, II c., İstanbul, I. c.: 1970, XIV+200 s., II. c.:XIV+246 s
(İstanbul Üniversitesi Yayınları)

İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları (Neşre Hazırlayan Yavuz Akpınar) Ötüken Yay. İstanbul 2008

Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri" (1917 Yılına Kadar),
DTCF Dergisi, Ankara, Temmuz-Aralık 1966, XXIV. c., Sayı: 3-4, s. 95-194

Taymas, Abdullah Battal, Kazan Türkleri, 2. bs., Ankara, 1966239 s, 1 Harita (Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 15)

Yüce, Nuri, "Türk Dili ve Lehçeleri", [Türk maddesi] İslam Ansiklopedisi, 12/1. c., s. 456-
468